

— Já som k temu padol jak slepý po lopate...

Rozhovor s pamětníkem Antonem Šandorem

(*1925 Neštich, okr. Trnava)

Pana Antona Šandora jsem navštívila v září roku 2002 v jeho útulném bytě na Starém Brně. V té době se u Česko-německého fondu budoucnosti (dále jen fond) neúspěšně domáhal uznání svého nároku na odškodnění za nacistické bezpráví. Pan Šandor se narodil, vyrůstal a válku prožil na Slovensku v malé obci Neštich (dnešní Smolenická Nová Ves). Jeho válečné peripetie se započaly, když byl podle branného zákona coby „voják cikánského původu“ zařazen do zvláštního pracovního oddílu slovenské armády. Během slovenského národního povstání obsadila kasárna německá okupační vojska a tou dobou již znepřátelené „vojáky“ zajala. Vojenská služba, válka, zbraně – to vše se panu Šandorovi přičilo. Pocházel z hudebnické rodiny a sám byl aktivním muzikantem. Proto se hned dvakrát pokusil o útěk, a to se mu nakonec stalo osudným. Upadl totiž v podezření ze zamýšlené kolaborace s partyzány a následně byl postupně deportován do několika říšských zajateckých táborů. Nejdelší dobu pak strávil v Magdalena¹–Straflager v Linci / Oberdonau².

Jak jsem již zmínila – v souladu s diskriminačním ustanovením branného zákona tzv. slovenského štátu, který de facto vylučoval Židy a „Cikány“ z armády, byl Anton Šandor zařazen do oddílu pracovního a ke zbraní se vůbec nedostal. Přesto byla jeho žádost v procesu odškodnění posuzována jako žádost vojenské osoby a jako takový na uznání nároku kompenzace nedosáhl.

Pamětník svůj příběh vyprávěl s odevzdanou pokorou a vlídnou laskavostí, zároveň ale i s určitým vzrušením, jakoby se ještě stále sám divil, jak nečekaně a nepřipraven padl do víru všech událostí, jak rychlý spád události nabraly a jak byl svým osudem bezmocně vláčen.

V době, kdy jsem pana Šandora navštívila, mu táhlo na osmdesátku. Jak sám zmínil, trápily ho tou dobou různé zdravotní potíže, nicméně působil poměrně čile. V místnosti, kde jsme si povídali, měl po stěnách rozvěšeny hudební nástroje a my jsme se dohodli, že se sejdeme znovu, tentokrát nad vyprávěním o veselejší kapitole z jeho života – o braní. Když jsem se jej po pár měsících vydala zno-

1 St. Magdalena je městská čtvrť Lince, kde byl ženský pracovní tábor.

2 Oberdonau bylo nacistické označení správního celku s hlavním městem Linec, zahrnujícího oblast přibližně v hranicích dnešních Horních Rakous a (po Mnichovské dohodě připojenou) část jižních Čech.

vu navštívit, jeho jméno jsem už na zvonku nenašla. Hlavou mi probleskl obrázek pokoje, kde jsme si spolu posledně povídali: na dřevěné komodě u zdi stojí model obromné lodi, na stěžni je přichycena cedule s velkým nápisem S.O.S. psaným roztřeseným písmem a telefonním číslem na pohotovostní službu nedaleké nemocnice.

Nevím, zda byl panu Šandorovi nakonec jeho nárok na odškodnění uznán, ani zda se ho případně dočkal. V letech 2002–2003 dosáhlo na odškodnění velké množství romských žadatelů. Stejně jako A. Šandor, také oni prožili válku na Slovensku a později přesídlili do Čech. Fond vyšel vstříc i žadatelům, které válka zastihla v dětském věku, sami si tudíž události nepamatovali a znali je pouze z vyprávění rodičů. Bylo by smutné, kdyby se nenašla vůle uznat nárok člověku, který v dospělosti prošel zajateckými tábory a několikrát jen o vlasek unikl smrti. Sama jsem navštívila mnohé pamětníky a vyslechla desítky válečných osudů. Příběh pana Šandora – dej mu Bůh lehkou zem – je jedním z těch, které na mě osobně zapůsobily nejsilněji.

Pamětníkovu vyprávění záměrně ponechávám v autentické jazykové podobě. Jde sice o poněkud nezvyklou směsici slovenštiny a češtiny, nicméně doufám, že tato obtížná forma sdělení nebude čtenáři příliš bránit v porozumění jeho obsahu. Rozhovor je redakčně zkrácen.

Jana Kramářová

AŠ: Já som bydlel v takzvaný Neštich, ve Smolenci, Smolenická Nová Ves, no tam som normálne bydlel, tam som vyrúštal, tam som vychodil taky vtedy obecnú školu. Po vychodení obcej škole som pracoval normálne po lidech, s tatínkom som chodil na tý zábavy, taky jako hudbník, no a tam sme pracovali po roľníkoch. A mali sme tam normálne domeček, sedum ľudí, sedum detí a dvá rodiče, rozumíte, jenom chodbička a jedna izbička. Tak sme spávali teda aj po zemi.

JK: A ten domeček jste měli přímo ve vesnici, mezi Slovákama nebo nějak stranou?

AŠ: Stranou, stranou, kúsek stranou. Na kopečku, za božú múkú, tam sme bydleli, tam sme mali takové chalúpkky, no. Naša rodina, Vaškovi tam boli, Klečkoví tam byli, Danielovi tam byli, no a Salčákovi tam byli a Kalvodovi.

Až do vychodení základní školy som bydlel normálne v romské rodine, bylo nás doma sedum súrodzenců, z toho dva chlapci, dve dievčatá. Otec sa živil hudbnictvím, pretože byl hudbník. Šak aj ja teraz hen tam mám jazzové bubny a to ešte to mám od tatínka kúpené. Tatínek hrával dvanáct nástrojů. Byl to romský kapelník, dobrý, mal dve kape-

ly. U nás jako, čo sa týká normálných ľudí, kde sme vyrůstali, to jako s hudebníkami s nama velice teda pekne sa chovali. Jenomže potom došla jinačá doba, rozumíte, a pak tam mali slovo gardisty, no. A ty gardisti, ty spolupracovali, to byla Hlinkova garda, že ano, a ty spolupracovali s tymato Nemcami. A víte, jak to bylo za Slovenského štátu, potom Rómom zakázali všetky alkoholické nápoje, nesmeli ani do hospody Romové, nikde nesmeli. Gardisti tam porád rádili, na celém tem trnavském okrese. No a tak tam bola velická obava, a oni pobrali v noci vŕecky chlapy v Radošovcach, v Bohunicach, Kátlovce, Špacírce, to pobrali vŕecko v noci, oni akurát boli doma, spali pri svojich manželkách, no tak ich tam načapali a do toho Petíča, tam ich dali. Tam všetko tých Romákoch zebralei prý do nejakého Petíče. A potom po fronte všeci, aj bratrancei zpívali (*zpívá*) „Rozlučujeme se s Petíčem a praskneme s krompáčem“... to tam zložili tú písničku, rozumíte? Já som tomu uníkol, já som sa bál, mosel som sa ukrývat, kde sa dalo, keď sme slyšeli, že to tam zebralei, tak my chlapi, aj tatínek, sme sa báli v noci zdržuvat cez noc doma. Ale zas sme mali strach, aby nám neřekli, že sme partyzáni, rozumíte. No, tak teda málo sme sa zdržovali doma. Ale potom mi došol povolávací lístok...

JK: Jak asi dlouho jste se ukrývali, než vám přišel ten povolávací lístek?

AŠ: No, tak to trvalo tak pres pôl roka. Boli sme v lesách, v lese, u nás je Jahodník a jeskyne Dríny, tak tam. No a sestra, jedna aj druhá, ty mosely pracúvat na tuneli. Tunely byly rozbité, víte, vlakové, jak sa ide do Jablonice, tak chodily pracúvat na tý tunely tam, to bolo pri Musovej.

JK: Kdo všechno se v tom lese s váma schovával?

AŠ: No, tatínek taky šel, tak samého by tam neneháli mna. Mali o mna strach taky, já som bol mladý vtedy, osumnácet let. Taky som aj jako osemnácetletý nastúpil na vojnu, to nebývalo zvykem, až ve dvacet letech. A v osemnácti letech som musel nastúpit. Ale to už bola taká záminka, rozumíte, to je to. Normálne mňa poslali k odvodu a mosel som nastúpit. Najednou mi došlo predvolání, mne jako osemnácetletému, že mám íť k odvodu. Tak som nastúpil k odvodu v určitý dátum, do Trnavy, tam u teho bol takový nejaký gestapák, tam sedel v tej komise, rozumíte, zrejme tam mal spise, a starosta obce, to už mali tam čo som zač, z jakého som válu, no a hned povídá – pracovní tábor, k pracovnej jednotke. No a taky že mi došlo za pár dní, teda k patnáctému srpnu, to eště nebolo povstání, došlo mi za pár dní, že mám narukovat. Povolávací lístek k pracovnímu práporu. Poslouchejte, abyste teda rozumeli, pracovní tábor za Slovenského štátu, to nebolo, že máte normálnú uniformu. Vy ste mali uniformu, taková černá a baretky černé, byli ste označení jako pracovní tábor. Tak jak teď mali ty černé

výložky, lenže tý mali uniformy, ale toto bolo černé, ony to nabarvili načerno a barety černé, a to sme boli označené.

JK: Já sem slyšela, že se tomu říkalo kavejovo...

AŠ: No, kávová uniforma. Jako káva, kafe to bylo, rozumíte, takže naši mali khaki barvu, vojáci a v tem, čo bol pracovný tábor, tak tý zas mali tady toto, rozumíte. A to sa moselo íť a čo sa týká v tem Sabinove lebo i potom v tem Petri, tam se išlo a moselo sa zpívat „*Odoj tele paš o paňi, bašaven odoj Roma, Roma šlajfara*.“ To sa moselo zpívat, jak sa išlo do tej práce. Po tej ceste, to ste moseli zpívat a to po cigánsky. (*zpívá*) „*Odoj tele paš o paňi, bašaven odoj Roma, Roma šlajfara*“, levá pravá! A tak. To je jako „*Tam dole u vody, pri vode, hrajú tam Cigáni, šlajfári*“. To je taká určitá skupina Cigánů, menuje sa šlajfára.

JK: Co to znamená?

AŠ: Šlajfára, no, to sú takový, šlajfára, to sú Cigáni, ktorí nesú praví hudebníci, ale ktorý to jako fušujú, fušujú. „*Hrajú tam Cigáni fušeri*,“ rozumíte, no, takže tak.

JK: Tam v té jednotce, tam byli jenom Romové?

AŠ: Romové.

JK: Židé tam nebyli?

AŠ: Však za Slovenského štátu to ste mali tak, že to byl Tiso president, no a ony s Němcama držali. Až potom, že došlo k temu Slovenskému národnému povstání, Čatloš a tamty, rozumíte, tak jak teda tá straná sa obrátila, tak že bolo jako ináč. No, ale tadytýto, čo držali s Nemci, tak šak ony boli od samého tohoto (*rozuměj začátku – pozn. JK*) Nemci tam. Tak kdo naričil jako Rómov a Židov (*rozuměj odvézt, zničit – pozn. JK*)? To bola nemecká práca, no! Oni to mali všetko tam. Jéj, no to som ešte teda byl doma, lebo Židé šli skôr než my. Oni šli spíš na nich, na chudákoch než na tých Rómoch. Nejaký Sidón, Žid, tam mal dlhé roky obchod. Na hody otec tam hrál jako hudebník dycky, rozumíte, no a chudáci všetky, aj ty děti odvážali gardisté, jenom dve kila tri kila si mohol zebrať a normálne išol. A moja mama išla nakupovať do mestečka, teda jako do vesnici, a oni chudáci proti nej, vracala sa a ony šli už proti nej na to nádraží. Gardisti normálne pušky a eskortovali ich do Smolenic na nádraží a on ten Sidón povídá: „Paní Čonková, s Pánom Bohom!“ A matka išla za ním a povídá: „Pane Sidón, nech Vám Boh je milostivý!“ (*pláče*). Ach, to sa nedá ani mluvit. Čo vám mám povedat a chudákoch zebírali tých Židov a už koniec, nevrátili sa ani jeden. Jedna v Katlovcích nedaleko, ze susednej dediny, nejaká Kapustová Lila, tá sa zachránila. Pretože súseď, velice bohatý sedlák, mladý, šak

si ju aj zebrať za manželku, ten ju prechovával normálne v pivnici. A keď si predstavte, celý ten čas nesmela na svetlo vyíť. A potom až došli Rusi, tak potom aj si ju zebrať a ešte aj žijú, sú tam, v Katlovcích. Já nikdy chodím do Smolenic, rozumíte, tam mám také úradisko, šak už to letí na hromadu, tak nikdy sa tam idem podívať.

V Sabinove som bol, myslím, takových štrnásť dní, ani ne. No a keď tam začali partyzány, nás ako nezabrali, tak nás evakovali do Trnavy na Káčerový dvor, také kasárna to sú, Káčerový dvor, a tam sme boli. Boli tam se mnú Janko Bango z Trstína a nejaký Béla Daniš z Bohunic, taky Romové. Keď ale ony nás evakovali do Trnavy. V Trnave normálne sem utiekol domů. Aj ešte s tým Bangom. Utiekol som domů. No, ale až tam u nás až v našej obci, na stanici Smolenica, ma nachytala hlídka vojenská z Trnavy, tak ma eskortovala späť do Trnavy a za trest som dostal, ja, aj ten Janko Bango aj ten Béla Daniš, sme dostali ísť do Lipťovského Svätého Petra, kde bolo letište. Že na tom letišti budeme pracovať, tu plochu tam čistiť a tak. No, tak sme išli na to letište, bol tam takový baráček bokom pri letišti, tam sme boli a veliteľ pracovnej čety tam bol nejaký Parila Pavel, rotmistr. No ale hneď na druhý deň, z toho letište, tam boli lietadla, to veľké letište, druhý deň, tam cez noc takový ruch, lietadla startovali, rozumíte. A keďko poviám: „Hergot, čo sa deje?!“ Tak do rána všetky ty lietadla zmizli, a niekto práve tam hodil niečo, požiar tam taký určitý nastal a ráno tam nezostalo nič, len my, ten Parila a tých pár chlapov, čo sme tam boli, tých päťadväť až tridsať chlapov. Tak, čo keď? A už od Dovalova sme slyšeli strely, rozumíte, už sa tam hnali Nemci na to letište. Zrejme ty piloty nasedli a utiekli niekde pryč. A strely buch, buch, buch! Strely dopádali už tam na to letište, no tak my sme sa rozprchli do lesov a po skupinkách sme pokračovali dostať sa niekde. Bo tam to by nás boli zničili tí Nemci, že. No, tak sme pokračovali, sme sa roztrúsili. Až som došiel do Jasenovej k Dolnému Kubínu, no a prišli sme tam a tam stál jeden chlap na križovatke a poviám: „Môžete ísť do Dolného Kubína, tam dostanete aj najest, tam je ešte normálne vojsko, kasárna, všetko, tam je nedotčená kasárna,“ poviám. To ešte nebylo to povstanie, no príprava bola na to. No, tak my sme išli tým smerom do toho Dolného Kubína, to je mesto. Tam nás zastavil vojak, ale už náš vojak, v našej uniforme a – „Kam idete?“ Poviám „No, kam ideme?“ Tak sme mu povedali, tak nás zatelefonoval, prišiel chlap, ten nás zavezol do Kubína a tam nás vzal k náčelníkovi a ten náčelník poviám „Tak do pekárne ich tam dajte. Dajte im najest a do pekárne!“ Tam bola taká pekárna, miestnosť, tak tam sme teda boli. No, víte čo? Myslím tak k večeru, už sme slyšeli, jak strely buch, buch, to dopadalo na Oravský Podzámok, večer už tam boli Nemci a všetko, jak ty kasárne obchvátili, aj ty pekárne, rozumíte, aj teda mňa tam, aj toho Bangu, aj všetci jak sme tam boli a normálne do Ružomberka. A dyž to tak zebereme, v tých kasárňach taky ani nikdo nestríľal, rozumíte. Tam sa niečo pripravovalo. Ty dopádali už na Oravský Podzámok a za chvíľku už tam boli obrnené transportéry, ob-

kolesily to všetko a nás z tej pekárne normálne zebali a do Ružomberka. Do Ružomberka nás peši eskortovali, do kasáren budínského, do dělostreleckej kasárne tam. Tak napred sme moseli íť vyčistiť minové pole, víte, aj dyž ste to nikdy nedelala. Oni išli po tých svahoch, hore Nemci, s puškami, dvoma rády, hore, jak dyž je železnice dole, ale svahy sú tak, tak ony išli dvoma rády do tých svahoch a my sme moseli ísť normálne po tech miestech, kde bolo tó míno. On sa pýtal, kerý sú, kerý s tým manipulovali, no tak tých dopredku, ale my sme išli s nima, taky, aj kerý sme to nikdy nedelali. Já som vôbec nevedel, co to je vojna, ja som nikde nebyl, povídám vám, nevedel som, čo je to mína lebo odmínovat. Tak tam taky zahynuli, myslím ale štyrý vybuchli. Našlapol na tú minu, nášlapné míny, je je jej, čo vám mám povedat. Tam to bolo taky... Hneď na druhý den sme moseli začať pracovať a chodili sme v trojstupe pracovať do Rybárpola, tam je celulózka, víte. Toto už som bol jako válečný zajatec odtamtad. No a tak som fakt teda k temu došol...

JK: To už ste pracovali pro německou armádu?

AŠ: No, to už jak tam, to ano. No a potom sme išli do toho Rybárpola, tam sme pracovali, tam už sme dostali tej polévky trochu, tam to bolo už lepší jak v tom lágri, v tem Ružomberku. To bola fabrika, Rybárpole, to je celulózka, no a tam sa pracovalo pre tý Nemce, rozumíte.

JK: Vaše rodina, ta o vás věděla, kde jste? Nějak se to dozvěděli?

AŠ: No, keď som bol zajatý, tak nekerým sa podarilo utéct. Utékli lesami. Cez Malé Karpaty sa dostali, to boli kluci z Dolan. Nejaký šak ten myslím ešte žije, je u esembáků, nejaký Fero Gujda a nejaký, jak sa on menoval, Bože..., tak tý sa dostali domů a tý sa zastavili u nás. A povedali, že som v Ružomberku. Tak sestra išla, rozumíte, nejak si opatrla povolení a pre mňa občanský. A prišla tam a jak išla do toho Ružomberku, tak ružomerský delostrelci boli ešte na kopcu a začali krápiť jako dole na Nemcoch. Tak ju postrelili do nohy, tak tam ležela chudera v nemocnici a já, potom došla za mnú, jak ju ošetrili a já som utekal a pri tom som dostal bitky, jak ma chytli, ja som išiel po hromosvode, som sa pustil dole. A lapli ma – „*Halt! Halt!*“ To je Váh a okolo Váhu stráž, normálne obchádzala. A jak obchádzala, tak ma videla na tem hromosvode, jak sa púšťam z okna dole. To víte, po hromosvode. „*Halt! Halt!*“ dobehol ke mne, zobudil toho, teda, to bol takový, ten mal nožičky takové jak ten prst. A štyroch psov tam mal dole. Já, takú trsteničku mal tú basketbalovú túto, je je, je, hlava nehlava. A „*Partizanen!*“ a „*Švajnerajn!*“ a toto a hento a že som chtel utéct k partyzánom. A já som nechtel k partyzánom íť, ja sem chtel domu, rozumíte, já som muzikant, já bych nemohol, no a tam ma zbil, rozumíte, že som tam ležal a zavrel ma tam normálne, čo odteká špina ze záchodu, tam na tú bazénu, tam bolo kúsek místa, tam ma hodil. Potom mi otvoril, no a už na druhý den už nás,

už sme išli. To už bolo povstání teda, normálne bol *fales*³, tak každý desátý lebo ósmý vystúpil, vystúpil, normálne do svinčáku, do vagónu a keď to začalo. Akurát na Všetech Svatých, práve bolo prvého decembra, videli sme cez ty okýnka zadrátované, išli sme kolem hřbitova, že se svítilo, svíčky, tak to nás odvážali do toho Nemecka... A tam normálne žádný záchod, tam neúprosne, nikdo, že by otvoril vyčurať lebo čo, tak poslouchajte, sme se domluvili a kerý mal kapesný nožík u seba, tak každý mosel aspoň štvrt hodinu lebo kolko dlabat do toho vagónu, abysme udlabali nějakú díru, rozumíte, aby sa tam mohlo normálne... Alebo do chlebníku. Aj ty okna byly s ostnatým drátom zatentované... Čo je to v tých vagónoch, tak nejako prestrčit ten chlebník ven, aby to nesmrdeło. Tak takhle a tam sme moseli normálne tam na tú díru čurat. No, tak sme sa strídali, čo vám mám povedat. A napred do Welsu, Puppingu, Kaisersteinbruch, Lanzendorf. A tam všude teda ostnaté dróty.

Najvětšú dobu a najdelšú som bol v tem Linz ober Donau. Ale keď to mám povedet, čo sme dělali, práce, teda jako my sme jako zajatci, oni nás brali jako zajatce. No, tak sme dělali všetko, čo bolo rozbité, všetko sme tam dělali, ja ja jaj, kosti sbírali a všetko, rôzné práce, no tak jako zajatci, čo vám mám povedat. Tam teda jak v lágru. No, tak to byly drevené baráky, já, paní, to ste v životě neviděla! Drevené baráky, no „Magdalena-Straflager“, to bych vám prál videt, teda, tam bolo dvanáct lebo trináct drevených baráků velkých. A boli sme prehradený, to bylo všetko napustený ostnatý drót pod elektrikou, tak ste se přiblížila k tem ostnatým drótom a hned vypálil... A normálne kvaku a teda víte tá strava, jak pre zajatcov, čo vám mám povedat. No, ale já som k temu došol jak slepý po lopate, nekdo by myslel, že som bojuval se zbraňů v ruce lebo co, a ja som k temu došol tak, rozumíte? Tam sme aj strávili Vánoce, no to ste teda nevideli, a to nebolo, že jako z toho Lanzendorfu do toho Linzu, že sme išli nějak autámi, pochoduvalo se. Bryčka s jedním koníkem s Nemci za nama, normálne a kerý nemohol, tak jste prostě slyšela...

JK: Jak dlouho jste to šli, jak to bylo daleko, jak si to mám představit?

AŠ: No, tak to sme boli takových padesát kilometrov. A peši normálne, to všetko išlo peši. Kerý nemohol, ten... Ale každý už teda tak, aby vydržál, rozumíte. No a teda potom už dali odpočinút, no tak pod stromámi nekde, tak už žrádlo žádné, čo vám mám povedat, a v tem lágri, tam bola kvaka, ešte pandravy, pandravy, víte, čo je pandravy?

JK: Ne, ne.

AŠ: To sú ty húsenice velké. Kvaka a z toho nám varili zupu, polievku.

3 Pravděpodobně z německého kmene verles- „přebírat“ (vyselektovat, vytrídít špatné, např. luštěniny)

JK: A kvaka je co?

AŠ: Kvaka to je tá repa veľká, tá gulatá, víte? Tam normálne ešte pandravice byly, rozumíte, uvarené, to po vrchu plavalo jak švábi. No ale co ste mali delat? A ovesnú kašu, to bolo, no. A když došla medzinárodná komise ze Ženevy, tak byl takzvaný *fales*, chodila medzinárodní komisa, čo som tam já bol, tak aspoň štyrikrát. Z Červeného kríža. Moseli sme nastúpit a byl *fales*. Po mene vyvolával a každý mosel vystoupit, ony ho moseli videt, rozumíte? Každého jedného, tam nemohli povedat „Tak počkaj, toho buchne“ a toto, oni chceli videt toho človeka, ten sa mosel normálne postavit a moseli ho videt na vlastné oči, že ten človek žije. A to se varil, keď došla komis, to se varil koňskej guláš (*směje se*). To sme mali vtedy hody, každý dostal do poli šálky toho gulášu, keď došla táto komise. Ale povídám vám, já som k temu padol jak slepý po lopate. Proti nikomu som nebojúval, rozumíte, jak slepý po lopate, len som tam zapadol. Víte, nekdo už má takú smolu, já som nikdy nemal šťastie, no, aspoň šťastí, že som sa z toho jakžtakž dostal. A zaplať Pán Boh, no, ďakujem.

No a tak teda sme tam chodili do práce, byl *fales*, já som pracúval u firmy ASDAG⁴ a Gaswerk⁵. Čo bolo rozbombardované, tak to sa moselo tam hned výkopy delat, jak by boli ty lidé, rozumíte. Ale ty lidé, to byli teda jako Nemci, některý teda byli dobrý, pretože to nesmelo sa, pod trestem smrti, rozumíte, normálne nám dávali ven, jak byly košíky na odpady také menšie, tak tam nám nasypali brambor. To jako zajatec, nech si nikdo nepraje spadnúť do zajatia. To by trvalo, kebych všechno vám mal vykládat, čo som já zažil a zkusil, to víte. Jé jé jej!

Vedla mna, nade mnú ležal nejaký Šmíd, šak chudák, on tam zemrel. Šmíd ze Zázrivej. Zázrivá na východném Slovensku. Tak jak je Ružomberok. Chudák. Spával nade mnú, chodili sme do tej práce spolu a všetko, aj sme boli zaradený v trojstupe, tak vedla mna chudák stál. A tam ste nedostali nic kúpit, enom horčicu. Teda navolno, načerno. No a on len tú horčicu jédol, pořád, inšé nejedol, namazál si tej horčice, víte co. Povedal sem mu: „Nejedz to!“ Tak zeschol jak prst po tej horčice na chlebe, aj tam chudák ostal, normálne enom usnul, tam na baráku, čo vám mám povedat, ten chudák. No, on kupováł tu horčicu dycky, tý babky mu hodili dycky nejakú tu marku. „*Ich, bitte sén, kartofl!*“ No co, tak mu hodili nejakú tú marku, ale to pod trestem smrti. Ale ten post privrel oko, rozumíte, povedal si, no tak čo, nech má chudák. Ale keby to bol teda jako oznámil, to bola gulka za to, nesmela ste obtěžúvat nekoho, tak išla tá paní, ak sme kopali teda na tých búranišťač a ona išla a boli tam desky cez to, aby mohol ten peší chodec préist, ona išla okolo a enom zabrbľala „*Das ist schlecht! Das ist schlecht!*“,

4 Rakouská stavební firma

5 Rakouské plynárny.

mala v papírku zamotanú marku a *kartenbrot*⁶ na kilo chleba, víte a pustila to. Vystavovala se veľkému nebezpečiu, lebo by ju... Tam ste mohli dostať, keď sme išli teda na tú prácu, to bolo pod trestom smrti, pýtať od niekoho alebo keby vám niekto dal *kartenbrot*. No, ale ty Nemci, chudery, ty už išli, tak sa trápili, aby ich nevidel, našťastí sme mali Rakušanov, s týma veľkýma tymato bodákami. A ten dycky, já som mu povedal: „*Postn! Aportn!*“, že idem na záchod a on povie: „*Ja, ja, Šandor, aportn – kartofln!*“ povie, že idem žebrať brambory (*směje se*). No, ale boli chudáci taky, keď som zehnal *karteibrot*, tak opravdu som aj jemu ukrojil, temu... Jak teď to mám před očima.

A keď sme išli z práce, teda išli sme, normálne to išlo po barákoch, rozumíte? Druhý barák, ktorý zase išol z druhej strany, zase pracovali u druhej firmy. Ale jako my, čo sme boli na tem baráku dreveném, tak bysme boli zmrzli, to bola zima veľká, drevené baráky, tam boli jedny kamna uprostred toho baráku, tak jak tady by neboly zdi tady v tejto izbe a to bolo komín rúra navrch a čo myslíte, to nám nikdo žádné uhli nedal, to sme moseli normálne si, tam kde sme pracovali, čo bolo od bomby zničené, tý všelijaké paličky a to, každý, nás bolo na baráku dvacet pet na jednej tej cimre, tak petadvacet balíků, každý jeden balík normálne na rec, zväzal drôtom a nésol si to na pleci, rozumíte? A ak sme došli tam, tak všetko sa to tam naskládalo a teď boli, čo určili sme, službu mali, pretože by to bolo vyhaslo, to bysme zmrzli.

A čo sa týká nejakej náčiní na jídlo lebo tak, tak to žádné, to sme nik nevyfasovali, to sme museli si najít konzervu, normálne, kde sme pracovali, ale bože chraň, tam nečo zobrat lebo jaký – já vám ešte budem vykládat jeden případ. Tak ty konzervy, to sme moseli si udelat drót na ty konzervy, tak sme to zväzali, aby ten drót vyčníval a teď sme moseli čekat jeden na druhého, jak to horelo, ten plamínek v tých kamnách, tak dvírka otvorené a tú pikslu s týma bramborami neolópanýma teda držet, až si to uvaril trošičku, ešte na polívku. „Pust ma tam! Pust ma tam!“ A tak celú noc.

A ešte takový jeden případ vám povím, to sú špatné vzpomínky. Mal som byt zastrelený! Ale teda jeden, to byl právě z toho Dolného Kubína, to byl proviantný náčelník, byl to nadrotmistr, fialové výložky mal, ten byl taky zajatý tam, lebo zajali celú kasárnu tam v tem Dolném Kubíne, no a ten ví, že já – normálne tam v kasárnách vyhadzovali okna, víte, staré, no vyhadzovali, taky to bylo od bomby, a já som si tu záclonu, bola taková pekná, nikdy na to nezapomenu, tak som si tú záclonu normálne dal, bolo mi zima, na krk. A tú záclonu som mal, víte. A teď keď sme išli z práce, tak zase nás prebírала stráž v tem lágri. A normálne vyšol, rozumíte a díval sa všetko, kdo čo má, estli tam na tých rozbombardovaných neco nevzal lebo co, rozumíte. A každému. A mne to tak vyčnívalo, tá šála, to bolo takové jak záclona, a on to

6 *Karteibrot / kartenbrot* – ve vyprávění pana Šandora znamená přidělový lístek na chléb i samotný chléb.

pred ním vytáhol a povie: „So?!“ A toto. To bolo za to gulka, za takú maličkost. A já potom som išel a ríkam: „Pane Fiala!“ – už ma odvádzali preč – „Pane Fiala!“ a ten u teho, vedel nemecky a povie: „Pánové, já na to můžu odprísahat, to nemá odsud z Nemecka, to má od nás z kasáren,“ povie. „To já som u teho byl,“ povie, „já som s tým súhlasil, aby si to dal na krk.“ Jináč ma zastrelili, za takú maličkost. Tam nesmel nikdo nič zebrať! A povím vám, panenko, pravdu, čo vy víte, čo som aj zédol?! Ne! Pretože, keď sme uklízeli tam, to bolo nabombardované, ty geningové závody, rozumíte, to horelo ve dne v noci, to Amerika bombardovala, to všetko lítalo jenom a nás, to byly štóle, kryty, nás enom vyhnal normálne na –, pod širým nebem my sme boli, nás ani do štoly nepustili, nic, my sme moseli byt venku. No a čo vám mám povedat? To bolo, to bolo nečo hrozného, ony Nemci utekali do tých štóly, víte, to mali pod zemú, teda a tam. No ale taky na to byly bomby jedna za druhým, jenom to udelalo tú. Dobře, že sme tam nebyli. Pámbíček nás vyslyšel, víte, nás nehali venku, na vzduchu a na nás to nedošlo, čo vám mám povedat. Ale všeci, čo tam byli v tej štóle, zahynuli, chudáci, taky ty Nemci, to, čo vám mám povedat. Čo sme ešte, jej je jej!

A jednou som išol taky, já som tam pýtal dycky „aporten kartebroť“. „Ja kartenbrot, apor-ten“, že idem na záchod. „Ja, ja,“ povie, „Šandor, kartofl, Šandor, kartofl,“ a povie, že abych šel. No, tak som šel, normálne a tak som tam zaklepál na jednu babku (*klepe na stůl*), povedal som si: „Nikdo nekuká.“ (*šeptá*), vyšla ven a povie: „Kom!“, tak ma zavolala. Jak som vyšol, v živote na to nezapomenu, jak som vyšol do té chodby, tak som tam videl tú retez a tú orlicu, víte zavesenú... Policie. No v tú ranu – šak od tej doby som na srdce – som myslel, že už je po mě, že ma zobere a už bude konec. A on, pekne normálne videl sem ho, utekál do tej izby a niečo si kúril a říká, abych vypadl, tej manželke, víte? To bolo moje štascí, to každému vykládám.

A jaký som ja nemocný od tej doby! Tam bola strava! To jídlo, to bolo niečo hrozného. Vy ste nemali do čeho to dat, lebo že ste nemali tu konzervu, to normálne varili teda, to bola kvaka a kónské maso. Brambory ve slupkách, to hodil do kotla, to sa rozvarilo a to bola zupa. A nic k temu. A ovesnú kašu varili. Ale dyž ste nemali tú pikslu, tak ukázal ten Nemec, ten kuchár – „zu,“ ruky, abys nastavil. A tu vrelú kašu vám hodil na tú ruky a čo ste mala, friško na trávu, (*předvádí, klepe o stůl*) friško to strepat, no a potom až to vychládlo, tak... No hrozný, to sa nedá povedat, jaký je zajatecký vojenský tábor, to sa nedá, víte? On každý myslí, že ste bojovali, a to není pravda, no. Já som k temu došól jak slepý ku lopatě. Mám já špatné vzpomínky teda na to.

No a to som vám chcel povedat, keď sme uklízeli ty bomby, to padalo tam, jak to bombardovali, to ste videla tabulu „Flajscher,“ to je rezník, *flajscher*. A jak sa uklízelo, to videli kúsek masa tam, tam, vlasy to bylo až na stromech, z tých lidí, rozumíte? Podnes kde, to nikdo neví, tam sme si varili v tých konzervách dycky na tom, to maso som umyl, trochu sa

opláchlo a dal varit. Či som jedel lidské, lebo ony ich odbombardovali, aj tých rezníkoch. On hodil nenápadne, oni nadleteli, sice siréna húkala, no ale on nešiel do sklepu, do toho štóle, zůstal v obchode. Jeden aj dva aj tré zůstaly tam té obchody a on normálne rozbombardoval. Tak podnes nevím, kolik toho lidského masa som aj zédol, rozumíte. Protože to tam bolo, to ste nevedeli, či je to z toho lebo z toho jeho mōsa, čo mal na hákoch. No, tak, čo vám mám povedat. Lebo firma ASDAG, ty mali silnice a toto všetko teda to a ten Gaswerk, to mal. A od tých sme dostávali *zugfus*, bochníček chleba týdně a máselka půlku. Já od tej doby som nemocný, od tej doby mám právé nabúrané všecko, nemožu sa z toho dostat. Mám ledvinové kameny, mám zvětšení, tvrdnutí játer, mám slinivku břišní, oči, všetko.

No a tak teda žádné svátky, žádný Štědrý deň. Na Vánoce to každý plakál jak soplavý kluk! Ale ne jenom keď my sme plakali, ale aj ty Nemci, ty strážný, to byli Rakušáci, ty plakali na ten Štědrý den. To bych vám mohol vykládat, na všetko kebych si ... vzpomenu, rozumíte, to bych vám všetko mosel vykládat. Ak sme tam Vánoce, půlnočnú odbavovali. Francúzi chodili v tých drevákoch a tý čapky mali a hándluvali sme. Moseli sme handlúvat, pretože predstavte si to, my sme potom mrzli a Francúzi, ony dostávali od Červeného križe balík, a ty druhé armády taky. A my jako Slováci sme nedostali vůbec nic, ani kúsek chleba. Jenom sme dostávali takzvaný *zugfus*, od tej firmy, kde sme pracúvali. Bochníček chleba a pulku másla, na týden. Čo to je? Pulku másla, bochníček chleba. Ale Francúzi tý dostávali normálne každý týden, dokonce aj čokoládu. A Slovensko nedostávalo nic, pretože Slovensko vypovedalo Amerike válku, víte, za Slovenského štátu, tak nám nikdo nic. Tak my sme museli handlúvat. Boty, plášte lebo čo sme mali lepšího. Já teda som nemal, já som mal ty staré hadry, tý kávové pořád na sebe, ty som vyzlékol, až tam nám to menili, tam bola taková odvšivárna na každém tem lágri, tam keď ste došli, tak ste dostala pytel, to ste mosela všetko vyzléct do toho pytla, tam to dávali do tej plynovej..., víte, aby všetko vyšlo. No a keď to vytáhol, tak ešte to bolo špinavší jak to bylo. No, hrozné. Tých ploštic v drevené baráky.

Večer sme išli z práce, no a ten den, jak mala doít americká armáda, víte, to se nic nevedelo, normálne ráno bol *fales*, došol tam *kaplajter*, velitel lágru, no a normálne sa díval až udelali, spočítali všetko, keď sa išlo ven, keď sa išlo domov. A čo nikdy, nikdá neudelál, tak mala doít americká armáda jako v poledne už mali americké pancérové špice vrážat do mesta Linz, bolo hlášené, a ráno *kaplajter* u brány stolek a u toho mal cigarety a každému tak nabral tých cigaret, to v životě, „Zu, no, zu!“ každému do ruky tých cigaret. Každý kukál jak jelen. Čo se deje? No a tedy už americký to a tý strážný tam nesmeli opustit ten láger, moseli tam byt. No a keď došlo oslobodení, Amerikáni tam došli, tak my sme utekali, to bol ten lágr a kúsek pod lágrem šla hlavní silnica od Českých Budejovic na Linz. A napred sme slyšeli jenom dve rany – pl-pl – ako vlak, když ide a jak sa vcházalo do mesta Linc, jak bol ten lágr, tam boli strážný,

to podnes si nedovedu vysvetlit, jak ony pustili ty strely, ty Američany, tak ten každý jeden mal hlavu dolu, ty strážný. A tam potom im dávali, boli tam vyrovnaný tý Nemci chudáci a dávali im enom „SS“ ceduli. No, ale hádzali Američané celé bedýnky cigaret z tých tanků, víte. Hádzali všeličeho, my sme si udelali takový plátno, košelu a sme im mávali. No, ale to je zaujímavé, víte, vony vedzeli, ony mali vykreslený všechno, to my sme treba boli pod širým nebem a ty bombardéry pekne lítaly a jeden bombardér lebo dva bombardéry jenom krúžily nad nama porád, víte, delaly ten retěz, aby tý druhý tam nehádzaly. Predstavte si, že ony to mali všetko zmapované, kde sa ty zajatci nachádzajú. A vedeli, ony vedeli, ony museli mat zvláštne prístroje, kerý sú to zajatci a všetko, víte. No kerý sú to – vedeli, že sú to zajatci, no ale že sú to na tom území, že tam nevolno hádzat nejaké bomby. Tak to nás jako dycky chránilo. Kolko tam bolo, je je jé, tam bolo víc lágrov, ale tento to bol hlavný lágér. Magdaléna. To je zaujímavé. A nás, tam boli takové jak myši díry v tem lágri, na dvore, jak lišky, tam sme moseli do tých úzkých chodbiček pod zem. Ale řeknu vám, paní, tó tráslo kolem, ale tam na ten lágér nepadla ani jedna bomba. Tak nám delala dušička. Tam nepadla, oni to mali zmapované, všetko. No a tak teda vidíte to, no. To bych vám mal povedat, jak ... tý Američané tancúvali jeden s druhým. A jak normálne našich vybírali kuchárovy, aby šli do kuchyne varit. Maso dovézli, francúzska armáda zásobúvala zajatecké tábory. Ony mali všetko pripravené. Je je, jéj, vtedy sme mali hody, čeho len sme chceli, dali nám. Boty, nové baganče, zavesil mi na krk, aj troje. (*směje se*) Všetko. Lenže teda, čo vám mám povedat. Obkolesili to s tankami a nesmel nikdo nikomu ubližovat. Nesmel. To bolo zakázané. Neexistuje. Tam ich nahnali, Němcoch, do parku medzi plot, ale nesmel tam nejaký zajatec íť lebo tam něco provést lebo čo, tak chránili ich taky po tejto stránce. No, ale to bol člověk takový naradostnený, som tam vletel do jedného skladu a bolo to taky riskantné, pretože vás mohol nekdo zastrelit. Tak místo, čo som si mal brat sardinky v tom skladu, to bol velký sklad potravinový, dostal som sa tam friško, rýchlo, to bolo v tem chaosu, no a místo toho, čo som si mal vzat dobré sardinky lebo dobré nejaký likér, tak som brál marmeládu. (*směje se*) Som nevedel od radosti, tak z rukú som jedol tú marmeládu. Čo vám mám povedat. Á, co už, co?

JK: V tom Linzi, ten byl osvobozený kdy?

AŠ: V tom Linzi bolo oslobodení hned začátkem štyricátého pátého roku, ale to už tak nejakomyslím začátkem, to nebolo v zime, to už bolo tak zjara.

JK: Domů jste se potom vrátil taky ještě na jaře?

AŠ: Domů som sa, potom som sa domov vrátil, tak myslím bylo už tak červen, patnáctého června som se hlásil, že na posádkovej správě, tam to se mnú zepsali, dostal som nejaký žold...

Keď som sa vrátil, tak som sa mosel hlásiť na DOV⁷ v Trnave na okresnom veliteľstvi, kde zepsali se mnú, som bol roztrhaný, tam mi dali aj uniformu a nejaký ten žold, no a dali mi takzvanú dlhodobú dovolenú. A išol som teda domov.

JK: Jaké to bylo, když jste se vrátil domů...

AŠ: Když som sa vrátil domů, tak to už bylo, to už o mne vůbec, to mysleli tam už všeci, celá vesnica, já už som bol mŕtvý. Rozumíte? Že nežiju. A tak som potom, ešte som mal íť na výsluch k prezidentovi republiky jak všeci, čo sme išli odtám, sme išli jak sa kde dalo, nahoře na vagónech a všetko, a to som teda už neišol, páč sem išol rovnó na nejakém nákladáku navrchu a v Trnave som šel dole a v Hrnčiarovce, to je kúsek, tri kilometre, som šel ke švagrovi. Ten keď ma videl, skoro padol normálne do mdlob, víte, jak som išel tam. Normálne, ale v uniforme, lebo som sa stavil na DOV, tam mi dali trochu lepšiu, toto som tam nehál ty staré a tak som išol jako teda tám k nemu. Tak tén potom sa hned oblékol a išol se mnou do tých Smolenic, do tej Smolenickej Novej Vsi. Mama práve varila u sporáku (*pláče*), plakala a švager povídá, aby som zostal za humnami, chvíľu. Tak som tam zostál, on povídá: „Čo plačete?“ – „Ale, čo ti mám povedat?“ hovorí toto. – „Ale čo,“ hovorí, „šak ide domov!“ Poslouchajte, jej spadol hrnec, celá sa oparila, chudák. Už aj išla dole, oparila sa z teho leku a od tej radosti, rozumíte. Ešte boli u nás Rusi, major Šáša bydlel u nás, to bol velice dobrý člověk a ošetrovatel Piečka, ten říkal: „Nedávajte mu jest!“ Pretože som sa vrátil jako fluspapír, vrátil som sa úplně vysušený, enom uši mi odstávaly.

No a jak som došol ze zajatia v tem štyricátém pátém roku, tak za tri měsíce už ma volali, za štyri a musel sem íť ešte doslúžit ty dva roky. Já som si musel íť doslúžit. No, nebolo to celé dva, ale tak pres rok. K náhradnému práporu.

7 Doplňovací okresní velitelství

Zusammenfassung

Ich bin ganz zufällig dazugekommen ...

Ein Gespräch mit dem Zeitzeugen Herrn Antonín Šandor (*1925)

Das Gespräch mit Antonín Šandor hat Jana Kramářová aufgenommen, als sie ihm beim Antrag auf Entschädigung für Opfer des Nationalsozialismus durch den Deutsch-tschechischen Zukunftsfond behilflich war.

„Das würde aber dauern, wenn ich ihnen erzählen sollte, was ich alles erlebt und erlitten habe.“ Antonín Šandor ist in dem slowakischen Dorf Neštich (heutiger Name ist Smolenická Nová Ves) im Stadtbezirk Trnava geboren und aufgewachsen. Er stammt aus einer Musikerfamilie, die sich auch mit Saisonarbeiten bei den Bauern dazuverdiente. Bis zum Kriegsbeginn waren die Beziehungen mit den nicht-Roma – Nachbarn durchwegs ganz gut. Während des Slowakischen Staates profilierten sich jedoch manche Nachbarn als Anhänger der Hlinka-Garde und kontrollierten, ob die diskriminierenden Maßnahmen gegen die Juden und Roma eingehalten werden. Roma aus dem Dorf Neštich, die arbeitsfähig waren, wurden zur Zwangsarbeit in dem Arbeitslager bei Hanušovce nad Topľou, wo eine Eisenbahnstrecke gebaut wurde, einberufen. A. Šandor ist der Abführung in das Arbeitslager nur dadurch ausgewichen, dass er sich mit seinem Vater ungefähr ein halbes Jahr in den Wäldern versteckt hat. Gleichzeitig hatten sie jedoch Angst, dass sie für Widerstandskämpfer gehalten werden. A. Šandor kann sich auch an die Deportationen der jüdischen Nachbarn zu dieser Zeit erinnern.

Mit achtzehn Jahren erhielt er die Berufung in die slowakische Armee. Zu dieser Zeit galt jedoch bereits das Wehrgesetz, nach dem Juden und Zigeuner aus der Armee de facto ausgeschlossen waren. So wurde A. Šandor – als ein Soldat mit Zigeunerherkunft – in eine Sonderarbeitstruppe der slowakischen Armee in Sabinov eingeteilt. Von Sabinov wurde er weiter nach Trnava befohlen, wo er dann gemeinsam mit zwei Freunden aus Nachbardörfern desertierte. Kurz vor der Heimat wurden sie jedoch eingefangen und zur Strafe wurden sie zur Arbeit auf dem Flugplatz in Liptovský Svätý Peter befohlen. Zu dieser Zeit hat sich bereits der slowakische Völkeraufstand vorbereitet und der Flugplatz wurde von deutschen Truppen gestürmt. Die Soldaten flüchteten in Gruppen in die naheliegenden Wälder und A. Šandor ist mit anderen bis in die Kaserne in Dolní Kubín gekommen. Auch die Kasernen wurden jedoch bald von deutschen Soldaten besetzt und sie wurden gefangen genommen. Alle Gefangenen wurden später nach Rožumberok gebracht, wo sie z. B. die Minenfelder absuchen mussten. Von dort aus versuchte A. Šandor ein zweites Mal erfolglos zu fliehen und wurde beschuldigt, dass er zu den Widerstandskämpfern desertieren wollte. Kurz darauf wurde er mit den anderen Gefangenen in Viehwagons in das Reich gebracht nach Wels, Popping, Kaisersteinbruch, Lanzendorf und von dort aus dann zu Fuß nach Linz. Er musste bei der österreichischen Firma ASDAG, beim Gaswerk und bei den Aufräumarbeiten nach der Bombardierung arbeiten. Die Bedingungen in dem Gefangenenlager waren sehr schlecht, in einer hölzernen Hütte wohnten 25 Menschen, sie bekamen meistens nur eine Rübensuppe. Wer kein Essgefäß hatte, bekam diese direkt in die Hände gegossen.

A. Šandor beschreibt auch zwei Situationen, bei denen er hier fast ums Leben gekommen ist. Einmal wurde er des Diebstahls beschuldigt, als man bei ihm eine Gardine gefunden hat, die er als Schal benutzte. Und ein zweites Mal, als er ums Essen bettelte und dabei ausgerechnet auf den Haushalt eines Angehörigen der Reichspolizei stieß.

A. Šandor ist er im Sommer 1945 nach Hause gekommen, nachdem das Lager von amerikanischen Soldaten befreit wurde. Zu Hause hatten ihn alle bereits für tot gehalten. Die Freude über das Wiedersehen war groß. Allerdings war er nicht einmal drei Monate zu Hause, als er wieder berufen wurde, um die restliche Zeit beim Militär zu dienen.

Eva Zdařilová

Romano džaniben – jevend 2008

Časopis romistických studií

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Publikace byla financována hlavním městem Praha z Celoměstských programů na podporu aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2008.

Toto číslo je výstupem z výzkumného záměru č. MSM 0021620825
na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze

Projekt byl podpořen z prostředků Nadačního fondu obětem holocaustu.

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300
Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Technická redaktorka: Eva Zdařilová

Recenzovali: PhDr. Renata Weinerová, CSc.
a Ass. Prof. Mag. Dr. Dieter Halwachs

Sazba: Petr Teichman
Obálka: Daniela Kramerová s použitím fotografie Jany Kramářové
Tisk: PBtisk, Příbram
Produkci zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz
Náklad: 600 ks

Doporučená cena: 160 Kč
Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)
ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882
Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků
nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno
Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.